

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ МУҚАДДАС ЛАНДШАФТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ФУНКЦИЯСИ

М. Дехконбоева

Фарғона давлат университети

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Фарғона водийсининг муқаддас ландшафтлари ва уларнинг экологик функцияси таҳлил қилинган бўлиб, муқаддас ҳудуд ва объектлар ҳам муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудуд сифатида ташкил этилиши асослаб берилган.

Калит сўзлар. муқаддас ҳудуд, сакрал ландшафтлар, қадрият, урф-одат, тарихий-этнографик минтақа, барқарор ривожланиш, қўриқхона, экотизим, туризм.

КИРИШ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2030 йилгача барқарор ривожланиш бўйича дастурида иқтисодий, ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳамда тинчлик ва хавфсизлик масалалари билан боғлиқ чоратадбирлари алоҳида эмас, балки бир бири билан чамбарчас боғлиқ тарзда амалга ошириш талаб этилмоқда. Бу борада авлоддан-авлодга ўтиб келган ва тўпланиб, бойитиб борилган маданий мероснинг ажралмас қисми бўлган анъанавий билимлар, қадриятлар ва урф-одатлар жамиятнинг атроф-муҳит билан ўзаро алоқасини оптималлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Фарғона водийси ўзига хос тарихий-этнографик минтақа ҳисобланиб, унинг ҳудуди шимолий - ғарбда Қурама ва Чотқол тоғ тизмалари, шимолий-шарқдан Фарғона, Жанубий Олой ва қисман Туркистон тоғ тизмалари билан ўралган. Водийнинг марказий қисмида эса, чўл минтақаси шаклланган. Шунинг учун, Фарғона водийсида турли ноёб ва жозибали табиат манзаралари, агроландшафтларидан ташқари диққатга сазовор бўлган диний, маданий ва тарихий марказлари мавжуд бўлиб, бу жойларга ташриф буюрувчилар сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бундай жойлар Ўрта Осиёда, хусусан, Фарғона водийсида “муқаддас жойлар” ёки “муқаддас қадамжойлар” деб юритилади.

Муқаддас ландшафтларга маданий қадрияти муқаддас деб ҳисобланадиган ва қадрлаш мақсадининг мавжудлиги билан белгиланадиган барча ҳудудий комплекс ва объектлар киритилади. Маҳаллий аҳолининг минг йиллар давомида

табиатдан фойдаланиш анъаналари билан боғлиқ диний маросимлар ўтказиладиган жойларнинг барчаси муқаддас ва табаррук жой сифатида сакрал ландшафтларни шаклланишига асос бўлиб келган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Фарғона водийсидаги муқаддас ҳудудлар ва объектларни тадқиқ этишнинг назарий-услубий асослари Г.Конклин, В.П.Наливкин, В.И.Козлов, Л.Н.Гумелев, А.Н.Ямсков, И.Ю.Гладкий, В.Н.Калуцков, М.В.Рагулина, И.Жабборов, И.Аширов, У.Абдуллаев, Р.Баллиева, Ю.Аҳмадалиев ва бошқа бир қатор олимлар томонидан яратилган. Рус сайёҳи В.П.Наливкиннинг (1886 й) маълумотларига кўра, Фарғона водийсида XVI асрдан бошлаб муқаддас қадамжойларнинг салмоғи ортиб борган. Муқаддас жойлар зиёратгоҳ вазифасини бажариш билан бирга табиатни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланишда муҳим аҳамият касб этган. Мазкур даврда табиатдаги ноёб яратмаларни муқаддаслаштириш орқали кишилар ўзига хос тарзда экологик мувозанатни сақлаб туришга эришганлар.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМАЛАР

Диний мақсадларда фойдаланиладиган муқаддас ҳудуд ва объектлар ҳам муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудуд сифатида ташкил этилади. Бундай ҳудуд ва объектларда табиатдаги хилма-хиллик яхши сақланган бўлиб, уларга табиат ёдгорлиги мақомини бериш ҳам мумкин [1, 9]. Айрим ҳолларда муқаддас ландшафт сакрал жойга ўхшаш (Sacred Site) ёки сакрал жойлар бундай ландшафтнинг семантик марказлари бўлиб хизмат қилиши мумкин. Маданий ландшафтдан фарқ қилган ҳолда сакрал жой ҳудудий комплекс бўлмаслиги ҳам мумкин ва у сакрал функцияга эга бўлган тош, дарахт, булоқ ва бошқа нуқтасимон объектларда намоён бўлади (1-жадвал).

Табиатдан фойдаланишнинг тарихий ва маҳаллий хусусиятларини ўрганишда “табиат-аҳоли-хўжалик” ўртасидаги алоқадорликни, унинг оқибатида юз берадиган жараёнларни тушуниш тизимли ёндашув орқали амалга оширилади. Ландшафтдан фойдаланишни бундай ёндашув асосида ўрганишда ҳудудий тизимларни бошқариш ва муҳофаза қилишда ҳисобга олиниши керак бўлган тарихий-географик омиллар аниқ намоён бўлади. Масалан, бундай ҳудудларда ўрмонларнинг кесиб юборилиши ва ерларни ўзлаштириб суғорилиши минтақада сув ҳавзаларининг ифлосланишига, ўз навбатида эса ичимлик суви

танқислигига, сел, сурилма каби жараёнларни вужудга келишига олиб келган.

1-жадвал

**Фарғона водийси дарёларининг сув йиғадиган ҳавзаларида жойлашган
қадамжой ва зиёратгоҳлар**

№	Дарёлар	Зиёратгоҳ ва қадамжойлар номи
1.	Сўх	Чашма, Хушёр, Қалача, Йигитпирим
2.	Шоҳимардонсой	Кўли Куббон, Бешпанжа, Чаккатомар, Хазрат Али, Ёрдон, Жаннатариқ, Қизилбулок, Оксувазиз, Толмазор, Чурчулмозор, Олтинбешик, Хурқизлар, Арчамозор, Дугоба, Белсилкама, Қўтирбулок, Қорадувон, Чинортаги, Мозортаги
3	Исфайрам	Чавай, Учкўрғон
4	Обширсой	Обширота
5	Аравонсой	Чилустун, Чилмахрам
6	Оқбура	Ўшпирим
7	Қуршоб	Арслонбоп
8	Чортоқсой	Садда мазор, Ҳазратишо, Алком ача
9	Намангансой	Почча ота, Сафед Булон, Бобо Яхсиз, Султон
10	Косонсой	Чашмаи Сафед
11	Чодак	Она кўзёши

Шунинг учун, маҳаллий аҳоли томонидан тоғ ва адир минтақаларида муқаддас зиёратгоҳлар ташкил этилган. Бундай ҳудудлар ободонлаштирилган ва диний туризм мақсадларида кенг фойланилган. Натижада мазкур минтақадаги турли салбий жараёнларнинг (сел, сурилма, туроқ эрозияси) олди олинган. Бундай ҳудудларга Фарғона водийсидаги Шоҳимардон, Ёрдон, Чўнқора, Хўжа Билолота, Абширота каби муқаддас қадамжойларни келтириш мумкин [2, 3].

Тоғли ҳудудлар табиатини сақлашда аҳоли диний-ҳуқуқий усуллардан кенг фойдаланган. Масалан, Сомонийлар даврида (IX-X аср) Фарғона водийси дарёларининг бошланиш жойларида муқаддас зиёратгоҳлар ва кўриқлар ташкил этилган бўлиб, улардан фойдаланиш чеклаб қўйилган. Бундай ўзига хос «кўриқхона»ларда дарахт кесиш, ҳайвонот дунёсига зарар етказиш, айрим жойларда ерларни ҳайдаш таъқиқланган. Аҳолининг анчагина қисми дарёнинг қуйи қисмидаги деҳқончилик билан шуғулланувчилар томонидан олиб келинган хайр-эҳсон, назр-ниёз ҳисобига яшаган ва табиатга ортиқча аралашшига эҳтиёж сезмаган [5, 6]. Фарғона водийнинг атрофидаги дарё ҳавзаларида 40 дан ортиқ «муқаддас зиёратгоҳ»лар борлигини кўриш мумкин.

Тоғ ва адир минтақасида ўзбек, тожик, қирғиз миллатига мансуб аҳоли чорвачилик, лалмикор деҳқончилик, тоғ ўрмонларида боғбонлик, муқаддас зиёратгоҳларда посбонлик қилишдан ташқари яна бир вазифани бажарганлар. Дарёларнинг тоғ ва адирликларидан текисликка чиқиш жойидаги қишлоқлар аҳолиси дарё сувини тартибга солиш ва сел хавфидан дарёнинг куйи қисмидаги аҳолини хабардор қилиб туриш вазифасини ҳам бажарган. Бундай қишлоқлар топонимикаси ўрганилганда, уларга кўпроқ қалъа, қалъача, Ҳушёр каби номлар берилганлигини таъкидлаш мумкин.

Ер фондидан фойдаланишни ташкил этишда тоғ билан текислик ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, модда ва энергия алмашинуви жараёни яъни «тоғ-текислик» геожуфтлиги тўла ҳисобга олинган. Тоғли ҳудудларнинг сув ва намликни сақлаб, дарё режимини тартибга солишдаги экологик функциясига алоҳида эътибор қаратилган. Мазкур ҳудудларда табиатни муҳофаза қилиш ва рекреация мақсадлари учун (муқаддас зиёратгоҳлар, қадамжолар кўринишида) ажратилган. Табиатни асрашда диний-ҳуқуқий одатлар ва расм-русумлардан кенг фойдаланилган. Конус ёйилмаларининг юқори қисмида сув тақсимлаш иншоатлари қурилган бўлиб, у ерлар сув хўжалигини юритиш, ариқларга сувни навбатлаб бериш вазифасини бажарувчи қурилмаларни ўрнатиш учун ажратилган. Ер фондининг бундай тақсимлаш ҳудуд табиий имкониятларидан тўла фойдаланишни таъминлаш орқали ишлаб чиқариш харажатлари ортиб кетишининг олдини олган, ердан иқтисодий жиҳатдан унумли фойдаланишни таъминлаган.

Бундай ёндашув аҳолининг бандлик масаласини ҳам жой хусусиятларидан келиб чиқиб оқилона ҳал қилинишига таъсир кўрсатган. Тоғ минтақасида аҳоли боғдорчилиги, чорвачилик, «муқаддас зиёратгоҳлар»да посбонлик билан машғул бўлган бўлса, адир минтақасида боғбонлик, мироблик билан, чўл минтақасида эса, деҳқончилик, пиллачилик, хунармандчилик ва савдогарлик билан шуғулланган касб эгалари кўпчиликини ташкил этган. Аҳолини иш билан таъминлашда бозорларнинг роли ва ўрни алоҳида бўлган.

Фарғона водийси атрофидаги тоғлардан бошланадиган дарёларнинг юқори қисмидаги қишлоқлар «муқаддас зиёратгоҳлар» вазифасини бажаради. Мазкур қишлоқларнинг топонимида ислом динига тааллуқли бўлган азиз авлиёлар, пайғамбарлар номлари кўпчиликини ташкил этади. Қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган иккинчи қишлоқлар гуруҳи таркибида бозор ва қарвон сўзлари кўп қатнашган бўлиб, аҳоли асосан савдогарлик билан машғул бўлган. Диний зиёратгоҳларнинг пайдо бўлишида Ўрта Осиё ҳудудидаги қадимги динлар

таъсири ҳам алоҳида ўрин тутади. Айрим манбаларда кўрсатилишича, Анахитага атаб зардуштийлик даврида, ҳатто, одамлар ҳам қурбон қилинган. “Авесто” китобида Анахита доимо гўзал, бақувват, хушқомат, камарини баланд боғлаган, олтин зийнатли кўп бурмали мурсак кийган бир қиз сифатида таърифланган.

Ўрта Осиёда Анахита култи билан бирга сув ва намгарчилик пири сифатида “Эр хубби” ёки “Хубби” култи ҳам мавжуд бўлган. Бу култ ҳақида кўплаб муаллифлар томонидан маълумотлар ёзиб қолдирилган. Ушбу култ ҳақида академик Я.Ғуломов қуйидагиларни ёзади: “Табиийки, ислом дини ёйилгандан сўнг ҳам халқ исломгача бўлган сув худоси Хубби ҳақидаги афсонани сақлаб қолди, натижада у мусулмон агиографик адабиётига кириб келди”. Эр хубби култига сиғиниш водийнинг Сўх туманида кўпроқ сақланиб қолган эди [8].

Сўх деҳқонлари эрта баҳорда ариқларга сув очишдан олдин дарё бўйида турли жонлиқлар сўйиб Эр хубби култига атаб қурбонлик қилишган. Бу ерда Эр хуббини “йигит хубби” деб аташган. Шу ўринда қайд этиш ўринлики, Сўх дарёсининг бошланиш қисмида “Йигит Али Пирим” зиёратгоҳи ҳам мавжуд бўлиб, бу ерда маҳаллий аҳоли қурбонлиқлар қилиб туришган, ушбу зиёратгоҳ Хазрат Али номи билан боғлиқ. Қолаверса, водий деҳқонлари қурғоқчилик йиллари ёмғир чақириш билан боғлиқ турли маросимлар ўтказганлар.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, муқаддас зиёратгоҳлар кишиларнинг ижтимоий ва маданий турмушида тутган ўрнидан ташқари, жойларнинг топографиясини ва ҳудуднинг диний-ментал ҳаритасини яратадиган омилларни келтириб чиқарувчи мураккаб кўринишни ўзида акс эттиради. Қадимдан мазорлар муқаддас жойлар сифатида эъзозлаб келинган ва одатда, уларнинг кўп қисми ҳудуднинг иқтисодий ривожланган марказларида жойлашган. Шу сабадан улар суғориш иншоотлари ва сув ҳавзалари ҳамда савдо йўлларини кесиб ўтувчи чорраҳалар, тоғ доволари сингари жойлар билан боғлиқ бўлган.

Муқаддас зиёратгоҳларнинг атроф-муҳитни асраб авайлашдаги функцияси ва уларнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш мазкур тадқиқот ишида асосий масалалардан бири сифатида кўрилади. Бунда ислом динидаги табиат неъматларга бўладиган муносабат, азиз ва мақаддас жойлар, зиёратгоҳлар ва уларнинг диний-экологик функцияси ҳақида тўпланган маълумотлар, уларнинг тарихий-географик моҳияти, хариталар, топонимик манбалардан олинган

маълумотларнинг этноэкологик жиҳатларига эътибор қаратилади.

Фарғона водийси аҳолисининг муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ тушунчаларида булоқлар, дарахт ва буталар, тоғ ва тошларни муқаддаслаштириш сингари анимизм, тотемизм, шомонийлик, зардўштийлик билан боғлиқ табиатни илоҳийлаштириш каби қадимги аجدодлар қарашлари сақланиб қолган. Муқаддас зиёратгоҳлар турли тарихий-этнографик минтақалар тарихини ўрганишда, шунингдек, аجدодларимизнинг табиатдан фойдаланиш маданиятини ўрганишда муҳим тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

REFERENCES

1. Ahmadaliyev, Y. I., & Mamadalievich, X. A. (2021). Geocological and Farm Stress Level (on the Example of Khojaabad District). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 169-174.
2. Ahmadaliyev, Y. I., & Mamadalievich, X. A. (2021). Changes in the Natural Composition of the Land Fund and Its Protection (on the Example of Khojaabad District). *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 165-168.
3. Ismoilovich, A. Y., & Erkinovich, M. A. (2022). THE USE OF HYDRONICS IN THE STUDY OF CHANGES OCCURRING IN THE PROCESS OF WATER USE. *PEDAGOGS jurnali*, 10(1), 148-154.
4. Isomiddinovich, A. O. (2018). Comparative analysis of the protected natural territories of the Republic of Uzbekistan and the international Union of nature protection. *European science review*, (9-10-1), 67-70.
5. Isomiddinovich, A. O., & Yigitaliyevich, X. R. (2021). Territorial Structure and Stability of Ecological Framework. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 29(2), 462-467.
6. Олимжон Исомиддинович Абдуғаниев, Турсуной Дилмуродовна Комилова, & Муҳаммадюсуф Темурхон Ўғли Мухториддинов (2022). УРБАНИЗАЦИЯЛАШГАН ХУДУДЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ОЛАТИНИ БАҲОЛАШДА ГАТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕТОДЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (5), 757-765.
7. Абдуғаниев, О. И. (2022). ЛАНДШАФТ ВА БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИКНИ ГАТ-ТАХЛИЛ АСОСИДА БАҲОЛАШ. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(1), 53-58.
8. Tojidinova, B., & Haydarov, A. (2022). GEOGRAFIYA DARSLARIDA SAYOHATLAR TASHKIL QILISHNING

BOLA PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(19), 649-653.

9. Абдувалиев, А. Х., & Парпиева, Г. М. (2022). ФАРФОНА ВОДИЙСИДА АҲОЛИНИНГ ЕР БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИ ВА УНИНГ АҲОЛИ ЗИЧЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(4), 1174-1183.

10. Abduvaliyev, N. A. A., Hamdamova, F. A. Q., & Eraliyev, Z. Z. Q. (2021). LANDSHAFT OMILI ASOSIDA AHOLI HUDUDIY TAKRIBINI TAKOMILLASHTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 1219-1223.

11. Холиков, Р., & Қўчқаров, О. (2021, August). BASIC PRINCIPLES OF URBAN ECOLOGICAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF URBAN DEVELOPMENT: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1326>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.06).

12. Xolikov, R., & Qo'chqarov, O. (2021, July). BASIC PRINCIPLES OF URBAN ECOLOGICAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF URBAN DEVELOPMENT. In *Конференции*.

13. Muhitdinov, I. (2022). O'ZBEKISTONNING KO'LLARI VA SUV OMBORLARI. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(2), 261-263.

14. Zarifjon o'g'li, M. Z., & Ihtiyorjon o'g'li, M. I. (2022). FARGONA VODIYSINING IQLIMI VA YOGINLARI. *PEDAGOGS jurnali*, 2(1), 49-52.

15. Mamatisakov, J. J. O. G. L., & Muhitdinov, I. I. O. G. L. (2021). PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE PROTECTED NATURAL AREAS OF FERGANA REGION. *Scientific progress*, 2(3), 986-989.

16. Topvoldievich, P. R., & Ugli, M. I. I. Hydrological Description of Some Small Mountain Rivers in the Fergana Valley. *JournalNX*, 6(12), 264-267.

17. Jahongirmirzo Jamoliddin, O. G. (2021). 'Li Mamatisakov, Ilhomjon Ihtiyorjon O'g'li Muhitdinov, Ablazbek Erkinjon Ogli Madraximov PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL TOURISM IN FERGANA REGION. *Scientific progress*, 8.

18. Khikmatov Bekzod Fazliddinovich, & Pirnazarov Ravshan Topvoldievich (2018). Calculation of the outbreak discharges through a closure channel with trapezoid shape of cross-section. *European science review*, (7-8), 51-53.

19. Равшан Топволдиевич Пирназаров, & Тоҳирбек Салим Ўғли Собиров (2022). ИҚЛИМ ЎЗГАРИШ ШАРОИТИДА СУВГА БЎЛГАН ТАЛАБЧАНЛИКНИНГ ОРТИШИ ВА УНИНГ ЕЧИМЛАРИ.

Academic research in educational sciences, 3 (5), 404-408.

20. Mahkamov, E. (2021, August). GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF MEDICAL PLANTS OF THE FERGANA VALLEY, RECREATION POSSIBILITIES AND GEOECOLOGICAL ASPECTS OF THEIR PROTECTION: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1414>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.06).
21. Elyorjon G'Ayratovich Mahkamov, & Dilafruz Baxromjon Qizi Karimqulova (2021). EKOTURISTIK MARSHRUTLAR VA ULARNI ISHLAB CHIQISH USULLARI. *Academic research in educational sciences*, 2 (12), 1137-1140.
22. Dekhkanbaeva, M. N. (2022). Prospects Of Tourism Development In Uzbekistan. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 95-99.
23. Хамидов, А. А., & Дехканбаева, М. Н. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ БИОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ. *Academic research in educational sciences*, 3(5), 881-886.
24. Хамидов, А. А., & Дехканбаева, М. Н. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ БИОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ. *Academic research in educational sciences*, 3(5), 881-886.
25. Dehkanbayeva, M. N. (2019). TERRITORIAL LOCATION AND FUNCTION OF SACRED LANDSCAPES (FERGANA REGION). *Экономика и социум*, (11), 919-921.
26. Muhitdinov, I. I. (2021). Kichik tog'daryolari oqiminig shakllanishida meteorologik omllarning roli (Farg'ona vodiysining janubiy qismi misolida). *magistrlik dissertatsiyasi.-Farg'ona*, 87.